

Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі
Віктор Еміль Франкл

Віктор Франкл – всесвітньо відомий психіатр, психотерапевт, філософ. 1942 року він потрапив до концтабору, де на нього чекали голод, приниження, хвороби, постійна загроза життю. Аналізуючи свою поведінку та поведінку інших в'язнів, Франкл віднайшов стратегії, що утримують людину над прірвою, захищають розум від божевілля та надають сенс життю. Свій жахливий досвід виживання він описав у книжці, яка допомогла мільйонам людей віднайти себе та змінити життя. Віктор Франкл доводить, що тільки-но людина знаходить сенс свого існування, вона отримує сили, щоб здолати будь-які випробування. Поради людини, яка зазнала нелюдських випробувань, варті того, щоб бути почутими.

Віктор Франкл

Людина в пошуках справжнього сенсу

Психолог у концтаборі

Про автора

Віктор Еміль Франкл був професором неврології й психіатрії у медичній школі Віденського університету. Він заснував метод, який пізніше назвуть Третьою віденською школою психотерапії – школу логотерапії. Сер Сиріл Барт, колишній президент Британського психологічного товариства, назвав його праці «найважливішим внеском у царину психотерапії з часів Фрейда, Адлера і Юнга».

Франкл народився 1905 року. Мав докторські ступені в медицині й філософії. Протягом Другої світової війни він провів три роки в Освенцимі, Дахау та інших концентраційних таборах.

Доктор Франкл 1924 року оприлюднив свою першу працю у «Міжнародному журналі психоаналізу», а відтоді написав тридцять книжок, які були перекладені двадцятьма трьома мовами, включно з японською і китайською. Він був почесним професором Гарварду, а також університетів у Піттсбургу, Сан-Дієго і Далласі. Двадцять дев'ять університетів присвоїли йому почесні докторські ступені, і він виступав із лекціями в університетах усього світу. Помер 1997 року.

Схвальні відгуки на книжку «Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі»

Болісні свідчення поєдналися з проникливими спостереженнями... Віктор Франкл виголошує, що зло й нудьга врешті не можуть нас знищити. Ця глибоко емоційна книга виступає одним із головних будівельних блоків людської свідомості. Це гімн фенікса, який воскресає у кожному з нас, хто обирає життя перед відльотом.

Брайан Кінан, автор книжки «Колиска зла»

Впливово й красномовно.

Jewish Chronicle

Погляди, які доктор Франкл пропонує у своїй праці, є найважливішим внеском у галузь психотерапії із часів Фрейда, Адлера та Юнга. Його стиль значно простіший для сприйняття.

Сер Сирил Барт, экс-президент Британського психологічного товариства

Позачасова формула виживання Віктора Франкла. Один із класичних психіатричних текстів нашого часу, «Людина в пошуках справжнього сенсу» – це роздуми на тему нездоланного дару захистити себе перед лицем невимовного страждання, а також нагадування про відповідальність кожного з нас за те, щоб цінувати співтовариство людей. Небагато знайдеться мудріших, добріших або більш заспокоїливих завдань, ніж Франклове.

Патріція Вільямс, автор книжки «Бачення байдужого до кольорів майбутнього: Парадокс раси»

Слова доктора Франкла звучать надзвичайно широко, позаяк спираються на досвід, надто глибокий для ілюзій... Самоцвіт драматичної оповіді, зосереджений на найглибших проблемах людства.

Гордон В. Оллпорт, у передмові

«Людину в пошуках справжнього сенсу» можна також порадити кожному, хто хотів би зрозуміти наш час.

Journal of Individual Psychology

Натхненний документ надзвичайної людини, спроможної знайти щось добре в настільки плачевному досвіді... Широ рекомендуємо.

Library Journal

ПРИСВЯЧУЮ ПАМ'ЯТІ МОЄЇ МАТЕРІ

Передмова

Доктор Франкл, письменник-психіатр, інколи запитує своїх пацієнтів, що потерпають від численних важких та легких порушень: «Чому ви не вчинили самогубство?» У їхніх відповідях він часто знаходить підказку до психотерапії: в одному випадку людина тримається за життя через любов до дітей; в іншому – за ще не втілений талант; у третьому, імовірно, е тільки спогади, варті збереження. Виплести із цих тонких мотузочок поламаного життя стійку структуру сенсу та відповідальності – завдання і виклик логотерапії, створеної доктором Франклом версії сучасного екзистенційного аналізу.

У цій книжці доктор Франкл пояснює досвід, який привів його до відкриття логотерапії. Під час довготривалого ув'язнення в нелюдських умовах концентраційних таборів він позбувся всього, окрім оголеного існування. Його батько, мати, брат і дружина померли в таборах або були відправлені до газових камер, отож уся його родина, окрім сестри, у цих таборах загинула. Як вдалося йому, позбавленому всього, втративши все цінне, потерпаючи від голоду, холоду та жорстокості, щогодини очікуючи знищення, – як вдалося йому вважати життя вартим збереження? Психіатр, який особисто досвідчив такі крайнощі, є психіатром, до якого варто прислухатися. Він, як ніхто інший, здатен подивитися на людське існування мудро й співчутливо. Слова доктора Франкла звучать глибоко широко, позаяк спираються на надто глибокий досвід, щоб бути оманливими. Сказане ним також підкріплене його престижною позицією на медичному факультеті Віденського університету та репутацією логотерапевтичних клінік, які сьогодні набувають поширення в багатьох країнах, за зразком його власної відомої неврологічної поліклініки у Відні.

Важко втриматися від порівняння підходу до теорії та терапії Віктора Франкла з працею його попередника, Зигмунда Фрейда. Обидва психіатри спочатку займалися походженням і лікуванням невротів. Фрейд вбачав коріння невротичних розладів у тривозі, спричиненій конфліктними й неусвідомленими мотивами. Франкл розрізняв кілька видів невротів і пояснював деякі з них (ноогенні невротизми) нездатністю особи знайти значення і сенс власного існування. Фрейд наголошує на фрустрації в сексуальному житті; Франкл – на фрустрації «волі до сенсу». Нині в Європі спостерігається відхід від Фрейда і поширення екзистенційного аналізу, який виступає в кількох пов'язаних між собою формах, однією з яких є школа логотерапії. Для

толерантних поглядів Франкла характерно, що він не відкидає відкриття Фрейда, але вибудовує на них свої висновки; він також не зрікається інших форм екзистенційної терапії, але вітає близькість із ними.

Представлена розповідь, за її стислості, майстерно вибудована й захоплива. Я двічі прочитав її, не підводячись із крісла, нездатний перевести подих від захоплення. Десь на середині історії доктор Франкл презентує власну теорію логотерапії. Він так делікатно вводить її в оповідь, що, лише закінчивши читати книгу, читач усвідомлює, що це глибокодумне есе, а не ще одна жорстока історія про концентраційні табори.

Читач багато чого навчиться із цього автобіографічного фрагмента. Він дізнається, що відбувається з людиною, яка раптово усвідомлює, що їй «нічого втрачати, окрім свого сміховинно оголеного життя». Описана Франклом суміш потоку емоцій та апатії захоплює. Спочатку на допомогу врятованому приходить холодна, відчужена цікавість до своєї долі. Незабаром виникають стратегії, покликані врятувати життя, хоча шанси на виживання є мізерними. Голод, приниження, страх і глибоку злість на несправедливість можна витримати завдяки ретельно збереженим образам коханих людей, релігії, чорному гумору і навіть побіжно побаченій цілющій красі природи – дереву чи заходу сонця.

Однак ці заспокоїливі моменти не зміцнюють волю до життя, якщо не допомагають в'язню знайти сенс у його, на перший погляд, беззмістовному стражданні. Саме в цьому полягає центральна тема екзистенціалізму: жити означає страждати, вижити означає знайти сенс у стражданні. Якщо життя взагалі має сенс, має бути сенс у стражданні й смерті. Та жодна людина не може сказати іншій, у чому цей сенс полягає. Кожен повинен з'ясувати його для себе і взяти на себе відповідальність, передбачену цією відповіддю. Упоравшись із цим, людина буде рости, попри всі приниження. Франкл захоплюється цитуванням Ніцше: «Той, хто знає, навіщо жити, може витримати майже будь-яке як».

У концентраційному таборі всі обставини складаються так, щоб в'язень втратив опору. Усі знайомі життєві цілі відкидаються. Єдине, що залишається, – це «остання людська свобода» – здатність «обирати власний підхід до існуючих обставин». Ця остання свобода, визнана давніми стоїками та сучасними екзистенціалістами, набуває важливості в історії Франкла. Ув'язнені були лише пересічними людьми, однак принаймні деякі з них, вирішивши стати «вартими своїх страждань», довели людську здатність піднятися над накресленою наперед долею.

Як психотерапевт автор, звісно, прагне дізнатися, як допомогти людині досягнути цієї величі духу. Як розбудити в пацієнті відчуття, що він має обов'язок жити для чогось попри важкі обставини, у яких він опинився? Франкл наводить зворушливий опис одного колективного терапевтичного сеансу, проведеного своїм товаришам по ув'язненню.

На прохання видавця доктор Франкл додав до книжки виклад основних принципів логотерапії. До сьогодні більшість публікацій цієї «Третьої віденської школи психотерапії» (попередницями якої були школи Фрейда та Адлера) виходили німецькою. Отож, читач радітиме цьому додатку до його особистої оповіді.

На відміну від багатьох європейських екзистенціалістів Франкл не є ні песимістом, ні антирелігійним. Автор, який стикається із повсюдністю страждання й силами зла, демонструє на диво оптимістичний погляд на людську здатність трансцендувати своє важке становище та знаходити адекватну провідну істину.

Я раджу цю невеличку книжку від щирого серця, позаяк це самоцвіт драматичної оповіді, зосередженої на найглибших людських проблемах. Вона має літературні й філософські чесноти і є цікавим вступом до найбільш видатного напрямку психології нашого часу.

Гордон В. Оллпорт[1 – Гордона В. Оллпорта, у минулому професора психології Гарвардського університету, вважають одним із найпомітніших письменників і педагогів галузі в цій земній півкулі. Він написав велику кількість праць із психології і редагував «Журнал психопатології й соціальної психології». Завдяки новаторській праці професора Оллпорта важлива теорія доктора Франкла отримала визнання в Сполучених Штатах. Більше за те, саме завдяки йому зацікавленість логотерапією зростає з часом.]

Передмова до видання 1992 року

Ця книжка побачила близько ста друкованих перевидань англійською, а також була перекладена двадцятьма однією мовою. Тільки англомовний наклад склав понад три мільйони примірників.

Це сухі факти, і вони пояснюють, чому журналісти з американських газет й особливо з американських телеканалів перед початком інтерв'ю, почувши їх, вигукують: «Докторе Франкле, ваша книжка стала справжнім бестселером – що ви відчуваєте з приводу цього успіху?» Я пояснюю, що насамперед зовсім не бачу в статусі бестселера моєї книжки досягнення і свого завдання, а радше свідчення поширеності страждань у наші часи: якщо сотні тисяч людей сягають по книжку, у назві якої закладена обіцянка відповіді на питання про сенс життя, це питання має бути дуже болісним для них.

Напевно, вплив цієї книжки спричинений також іншим: друга, теоретична частина («Основи логотерапії») зводиться до уроку, який можна почерпнути з першої, автобіографічної частини «Досвід життя в концентраційному таборі», у той час як перша частина є екзистенційною перевіркою моїх теорій. Таким чином, обидві частини взаємно підтримують їхню ймовірність.

Я не думав про це, коли писав книжку в 1945 році. Я створив її протягом дев'яти плідних днів, абсолютно переконаний, що книжка повинна бути видана анонімно. Справді, на обкладинці першого німецького видання немає мого прізвища, хоч в останню мить, незадовго до друку, друзі переконали мене надрукувати книжку з моім ім'ям хоча б на титульній сторінці. Спочатку, однак, книжка писалася з абсолютним переконанням, що побачить світ як анонімний опус, який не принесе авторові літературної слави. Я хотів лише показати читачу конкретними прикладами, що життя має потенційний сенс за будь-яких обставин, навіть за найбільш жалюгідних. І я вважав, якщо ідею проілюструвати ситуацією настільки екстремальною, як-от перебування в

концентраційному таборі, закладені в книжці думки будуть почуті. Отож, я почувався відповідальним, записуючи те, що пережив, оскільки вважав, що це може допомогти людям на межі відчаю.

І це водночас дивно й неймовірно для мене, що – серед кількох десятків книжок, написаних мною, – саме ця, яку я мав намір опублікувати анонімно, щоб вона не спиралася на авторитет автора, стала успішною. Знову і знову я попереджав моїх студентів як у Європі, так і в Америці: «Не шукайте успіху – що більше ви націлені на нього і ставите його за мету, то більші шанси його не здобути. Коли йдеться про успішність, її не можна придбати; її можна тільки прагнути. І во-на приходить лише як неочікуваний побічний ефект посвяти людини справі більшій, ніж сама вона, або як додатковий продукт присвяти однієї людини іншим. Щастя приходить неочікувано, і те саме стосується успіху. Я хочу, щоб ви прислухалися до вказівок вашої інтуїції і далі керувались ними, удосконалючись. А потім ви житимете, щоб побачити, як у віддаленому часі – у віддаленому часі, кажу я! – успіх неодмінно прийде, тому що ви забули й думати про нього».

Читаць може запитати мене, чому я не намагався втекти, що тримало мене, коли Гітлер окупував Австрію. Дозвольте мені відповісти, розповівши одну історію. Невдовзі перед тим, як Сполучені Штати почали брати участь у Другій світовій війні, мене запросили до Американського консульства у Відні – забрати імміграційну візу. Мої старенькі батьки були в захваті, оскільки сподівалися, що мені невдовзі дозволять залишити Австрію. Однак я завагався. На мене напосідало питання: чи можу я залишити моїх батьків на поталу долі, дозволити їм бути висланими, раніше чи пізніше, до концентраційного табору або навіть до так званого екстермінаційного табору? Чи зможу я взяти на себе таку відповідальність? Чи повинен я випестити дитя мого розуму, логотерапію, емігруючи на родючий ґрунт, де зможу написати свою книжку? Чи повинен я зосередитися на своїх обов'язках сина, дитини моїх батьків, і зробити все можливе, щоб захистити їх? Я розглядав проблему таким і сяким чином, але не міг знайти вирішення; це був різновид дилеми, що змушує людину благати «підказки з небес», як кажуть.

А тоді я помітив уламок мармуру, що лежав на столі у мене вдома. Я запитав батька про нього. Він пояснив, що знайшов цей камінчик на згарищі найбільшої Віденської синагоги, спаленої націонал-соціалістами, і взяв цей уламок додому, оскільки той був частиною таблички, на якій були записані Десять заповідей. На уламку збереглася позолочена гебрейська літера; батько пояснив, що ця літера означала одну із заповідей. Я жадібно запитав: «Яку саме?» Він відповів: «Шануй батька свого й матір свою, щоб довгими були дні твої на землі». Тієї миті я вирішив залишитися із моїми батьком та матір'ю, відмовившись від американської візи.

Віктор Е. Франкл

Відень, 1992

Досвід життя в концентраційному таборі

Ця книжка покликана не звітувати про факти та події, але розповісти про особистий досвід, досвід, який мільйони ув'язнених переживали тоді і зараз. Це внутрішня історія про життя концентраційного табору, як сказала одна особа з тих, що вижили. Це історія не про ті неймовірні страхіття, які доволі часто добре описані (хоч у них не так уже й часто вірять), але про безліч маленьких знущань. Інакше кажучи, книга намагається відповісти на питання: як буденне життя в концентраційному таборі відбилося на душевному стані звичайного в'язня.

Більшість описаних тут подій відбувалися не у великих і відомих таборах, а в маленьких, де переважно й знищували більшість людей. Це історія не про страждання і смерть великих героїв і стражденників, не про знаменитих «капо»[2 – Капо (від італ. саро – шеф) – привілейований актив концентраційних таборів, до обов'язків якого входили функції старост барака або наглядачів. (Тут і далі прим. пер., якщо не зазначене інше.)] – в'язнів, які стали довіреними особами керівництва й мали особливі привілеї, і не про відомих в'язнів. Вона присвячена не стражданням видатних людей, а жертві, стражданням і смерті величезної армії невідомих і незареєстрованих жертв. Саме цих звичайних в'язнів, без розпізнавальних знаків на рукавах, по-справжньому зневажали капо. У той час як ці звичайні в'язні отримували дуже мало, або й зовсім не отримували їжі, капо ніколи не були голодними; насправді чимало капо в концентраційному таборі жили краще, ніж у звичайному житті. Часто вони ставилися до в'язнів суворіше, ніж охорона, і били їх жорстокіше за есесівців. Цих капо, звісно ж, відбирали серед в'язнів, чиї риси характеру робили їх придатними для цієї ролі. І якщо вони виявлялися неефективними, їх негайно усували з посади. Невдовзі капо уподібнювалися до есесівців й охорони табору, і їх можна аналізувати з подібного психологічного підходу.

Сторонньому спостерігачу легко скласти помилкове враження про табірне життя, створити концепцію, проін'єктовану сентиментами й жалем. Але він не знає майже нічого про сувору боротьбу за існування, яку вели ув'язнені. Це була безупинна щоденна боротьба за шматок хліба й за саме життя, заради себе й заради близького товариша.

Розгляньмо приклад транспортування, яке офіційно називали переміщенням певної кількості ув'язнених до іншого табору; але з більшою ймовірністю фінальним пунктом призначення ставали газові камери. Відібраних хворих або не здатних до праці в'язнів відсилали до одного з великих концентраційних таборів, оснащених газовими камерами та крематоріями. Процес відбору був сигналом для битви без правил серед усіх в'язнів або однієї групи проти іншої. Важило тільки те, щоб власне ім'я або ім'я близького товариша викреслили із переліку жертв, хоч кожен знав, що замість одного врятованого жертвою стане інший.

Із кожним транспортом мусили відправити певну кількість в'язнів. Не надто важливо, кого саме, адже кожен із них був лише номером. При надходженні до табору (принаймні так діяли в Освенцимі) усі документи забирали, разом з іншим майном. Кожен в'язень, таким чином, міг назвати видумане ім'я або

професію; із певних причин чимало людей так і вчинили. Керівництво табору цікавив тільки номер ув'язненого. Ці номери часто витатуювали на шкірі і пришивали на штани, жакет або пальто. Будь-який охоронець, яких хотів покарати ув'язненого, зиркав на його номер (як ми боялися цих поглядів!); він ніколи не запитував імені.

Повернімося до відправки транспорту. Не було ані часу, ані бажання зважати на моральні чи етичні аспекти. Кожна людина керувалася лише однією думкою: вижити заради родини, яка чекала вдома, і врятувати своїх друзів. Без вагань вона вдавалася до будь-яких заходів, аби інший в'язень, інший «номер» посів її місце у транспорті.

Як я вже згадував, у процесі відбору капо зважали на негативні риси: лише найбрутальніших в'язнів обирали для цієї праці (хоча було кілька щасливих винятків). Але, окрім цього відбору капо, проведеного есесівцями, існував іще один процес самовідбору, який безперервно тривав серед в'язнів. Зазвичай виживали лише ті особи, котрі після довгих років перекидань із табору до табору втратили рештки сумління в боротьбі за існування; вони були ладні вдатися до будь-яких засобів, чесних і нечесних, навіть до грубої сили, крадіжки і зради друзів, щоб урятувати себе. Ми, що вижили, завдяки збігу маленьких випадковостей або дива, – як би це хтось не назвав – знаємо: найкращі з нас не повернулися.

Уже записано багато фактів про концентраційні табори. Тут факти будуть істотними тільки тоді, коли вони є частиною людського існування. Саме пережите є темою цієї розповіді. Для тих, хто був у таборі, я спробую пояснити їхній досвід у світлі нинішніх знань. Тим, хто не був у таборі, книжка допоможе краще збагнути і насамперед зрозуміти досвід тої мізерної частини ув'язнених, які вижили і яким досі непросто живеться. Ці колишні ув'язнені часто кажуть: «Ми не любимо розмовляти про пережите. Тим, хто був у таборах, не потрібно нічого пояснювати, а інші не зрозуміють ані того, що ми відчували тоді, ані того, що відчуваємо зараз».

Спроба методичного висвітлення теми є дуже важкою, позаяк психологія вимагає певної наукової неупередженості. Хіба ж людина, яка зробила свої спостереження в ув'язненні, набуває необхідної безсторонності? Лише спостерігач зовні володіє такою безсторонністю, але він надто мало знає про тему, щоб виносити судження, варті уваги. Тільки людина зсередини володіє необхідними знаннями. Її судження можуть бути необ'єктивними, її оцінки можуть бути неспіврозмірними. Це неминуче. Потрібно спробувати уникнути будь-якої особистої упередженості, і це досить непросто під час написання подібної книжки. Іноді необхідно знайти сміливість розповісти про дуже особистий досвід. Я мав намір написати цю книжку анонімно, подавши лише мій табірний номер. Коли закінчив рукопис, усвідомив, що анонімна публікація втратить половину своєї цінності, і я повинен знайти сміливість відкрито розповісти про свої переконання. Тому я утримувався від усунення деяких епізодів, хоча не терплю експібіціонізму.

Я залишу іншим право дистилювати зміст цієї книжки в суху теорію. Це може стати внеском у психологію тюремного життя, яка почала розвиватися після Першої світової війни і яка познайомила нас із синдромом «хвороби колючого дроту». Ми зобов'язані Другій світовій війні збагаченням наших знань щодо

«масової психопатології» (якщо я можу перефразувати цитату й назву книжки Лебона[3 – Автор має на увазі працю французького соціального психолога Гюстава Лебона «Психологія народів і мас».]), війні, що дала нам війну нервів і концтабори.

Оскільки ця книжка про мої власні переживання звичайного в'язня, зауважу, не без гордощів, що я не працював у таборі ані як психолог, ані як лікар, якщо не враховувати кількох останніх тижнів. Кільком моїм колегам пощастило отримати роботу в холодних пунктах невідкладної допомоги, де за перев'язувальний матеріал слугували клапті паперу. Але я був номером 119 104 і тривалий час копав землю або прокладав рейки для залізничної колії. Якось мені довелося без жодної допомоги прокопати тунель для прокладення водогону під дорогою. Цей подвиг не залишився без нагороди; незадовго до Різдва 1944 року мене обдарували так званими «преміальними купонами». Їх випускала будівельна фірма, якій нас продавали, наче рабів: фірма платила керівництву табору фіксовану ціну за кожен людину-день. Кожен купон коштував компанії п'ятдесят пфенігів, і його можна було обміняти на шість сигарет, часто через кілька тижнів після отримання, коли вони втрачали чинність. Я став гордим володарем купона, вартото дванадцяти сигарет. Але найважливіше, що сигарети можна було обміняти на дванадцять тарілок супу, це часто рятувало від голодної смерті.

Насправді лише капо могли дозволити собі палити, позаяк щотижня отримували гарантовану кількість купонів; в'язень, який працював бригадиром на складі чи в майстерні, отримував кілька сигарет за небезпечну роботу. Єдиним винятком ставали люди, які втратили волю до життя та хотіли «насолодитися» своїми останніми днями. Отже, коли ми бачили товариша, який курих власні сигарети, ми знали, що він втратив волю до життя, і, втрачена одного разу, вона поверталася рідко.

Вивчаючи величезну кількість матеріалу, зібраного внаслідок спостережень і досвіду багатьох ув'язнених, можна виокремити три фази душевної реакції на життя в концтаборі: період після прибуття до табору; період глибокого занурення в буденне життя табору і період після звільнення.

Симптом, характерний для першої фази, – це шок. За деяких обставин шок може навіть передувати формальному потраплянню до табору. Наведу приклад мого власного прибуття.

Півтори тисячі людей декілька днів та ночей їхали в потязі: у кожному вагоні було вісімдесят осіб. Доводилося лежати на власних речах, жалюгідних рештках особистого майна. Вагони були напхані так, що тільки крізь верхню частину вікон можна було углядіти сірий світанок. Усі сподівалися, що потяг везе нас на одну з військових фабрик, де нас використовуватимуть як робочу силу. Ми й гадки не мали, перебуваємо ще в Сілезії чи вже в Польщі. Свисток потяга звучав моторошно, наче співчутливий крик про допомогу для нещасного вантажу, який потяг приречено віз у небуття. Потім потяг перейшов на запасну колію, очевидно неподалік головної станції. Раптом занепокоєні пасажери закричали: «Дивіться, напис "Освенцим"!» Серце кожного з нас у ту мить завмерло. Освенцим – сама ця назва означала страхіття: газові камери, крематорії, масове знищення. Потяг під'їжджав поволі, майже нерішуче, наче хотів якнайдовше вберегти своїх пасажирів від жахливого усвідомлення: Освенцим!

Тьмянний світанок прояснив обриси величезного табору: довгі лінії кількох рядів колючого дроту, сторожові вежі, прожектори й довгі колони вбраних у лахміття людських фігур, сірих у сірому світлі світанку, що прямували розбитими дорогами в невідомому нам напрямку. Інколи лунали вигуки й крики-команди. Ми не знали, що вони означають. Моя уява змальовувала шибениці з повішеними людьми. Я був нажаханий, але це було навіть краще, тому що крок за кроком ми повинні були звикати до нескінченного та неосяжного жахиття.

Нарешті ми під'їхали до станції. Первозданну тишу розітнули командні вигуки. Відтоді ми чули ці грубі, пронизливі інтонації постійно, знову і знову у всіх таборах. Вони звучали наче останній крик жертви, хоча й відрізнялися від нього. У них була деренчлива охриплість, наче вони виходили із горлянки людини, що безперервно кричала, людини, яку вбивали знову і знов. Двері вагонів відчинилися, і досередини увійшла купка ув'язнених. Вони носили смугасті уніформи, мали поголені голови, але виглядали добряче відгодованими. Вони розмовляли всіма європейськими мовами і навіть трохи жартували, що скидалося на гротеск у цих обставинах. Наче людина, що тоне та хапається за соломинку, мій вроджений оптимізм (який часто керує моїми почуттями навіть у безнадійних ситуаціях) навів мене на думку: ці в'язні виглядають доволі непогано, вони начебто в гарному настрої і навіть регочуть. Хто знає? Можливо, і я поділю їхнє привілейоване становище.

У психіатрії цей стан відомий під назвою «ілюзія відтермінування». Засуджена людина незадовго до страти впадає в ілюзію, що може дістати помилування в останню хвилину. Ми також ухопилися за клаптики надії і до останньої миті вірили, що буде не так вже й погано. Самий лише вигляд рум'яних щічок і круглих облич цих в'язнів вселяв у нас відвагу. Ми не знали, що ті в'язні належать до спеціально відібраної еліти, яка роками приймала нові транспорти, що день за днем приїжджали на станцію. Вони брали на себе опіку над новими в'язнями і їхнім багажем, включно з дефіцитними речами та коштовностями. В останні роки війни Освенцим став дивним місцем у Європі. Тут зберігалися унікальні скарби – золото та срібло, платина та діаманти – не тільки на величезних складах, але також у руках есесівців.

Півтори тисячі в'язнів скупчилися в ангарах, розрахованих на розміщення щонайбільше двох сотень осіб. Нам було холодно й голодно, не було вдосталь місця, щоб навіть присісти навпочіпки, що вже казати про те, щоб лягти. Стоп'ятдесятиграмова скибочка хліба була нашою єдиною їжею протягом чотирьох днів. Однак я почув, як старший в'язень, приставлений для нагляду за ангаром, торгувався з одним членом приймальної команди щодо платинової булавки для краватки, оздобленої діамантами. Більшість здобичі невдовзі виміняють на шнапс. Я більше не пригадую, скільки тисяч марок коштувала кількість шнапсу для «веселої вечірки», але знаю, що ці в'язні-старожили потребували шнапсу. Хто звинуватить їх, що в цих обставинах вони намагалися одурманити себе? Існувала й інша категорія в'язнів, яка в майже необмежених кількостях отримувала алкоголь від есесівців: люди, котрі працювали в газових камерах та крематоріях і котрі чудово знали, що одного дня вони перестануть бути катами з примусу і самі стануть жертвами.

Майже кожен у нашому транспорті мав ілюзію, що його помилують, що все завершиться добре. Ми не зрозуміли значення сцени, свідками якої стали.

Нам наказали залишити наш багаж у вагонах і вишикуватися у дві лінії – з одного боку чоловіки, з іншого жінки, і пройти повз старшого офіцера СС. Як не дивно, мені пощастило сховати під пальтом мій наплічник. Моя шеренга, один за одним, минала офіцера. Я зрозумів, що мені буде непереливки, якщо він помітить мій наплічник. Він щонайменше зіб'є мене з ніг; я знав це з попереднього досвіду. Інстинктивно я виструнчився, наближаючись до офіцера, щоб він не помітив мого важкого вантажу. Потім я опинився перед ним – обличчя до обличчя. Це був високий чоловік, він виглядав струнким і підтягнутим у своїй бездоганній уніформі. Який контраст із нами, неохайними й замурзаними після довгої подорожі! Він мав набундючений і зарозумілий вигляд і стояв, підтримуючи правий лікоть лівою рукою. Права рука була піднята, і вказівним пальцем цієї руки він ледаче вказував праворуч чи ліворуч. Жоден із нас і найменшої гадки не мав про лиховісне значення цього недбалого руху пальцем, що вказував то праворуч, то ліворуч, але ліворуч найчастіше.

Надійшла моя черга. Хтось прошепотів мені, що вислання праворуч означатиме працю, ліворуч відрядять хворих і не здатних працювати, які вирушать до особливого табору. Я просто чекав, що станеться; перша із багатьох подібних ситуацій. Мій заплічний мішок тягнув мене трохи ліворуч, але я намагався виструнчитися. Есесівець поглянув на мене, начебто завагався, а потім поклав руки мені на плечі. Я щосили намагався виглядати зухом, він дуже повільно повернув мене праворуч, і я вирушив у цьому напрямку.

Значення руху пальцем нам пояснили ввечері. Це був перший відбір, перший вирок щодо нашого існування чи не-існування. Більшість привезених у нашому транспорті, близько 90 %, прирекли на смерть. Їхній вирок було здійснено протягом наступних кількох годин. Відіслані наліво просто зі станції вирушили до крематорію. На дверях цієї будівлі, як розповів мені один із тамтешніх працівників, кількома європейськими мовами було написано «Баня». Заходячи досередини, кожен в'язень отримував шматок мила, а потім – із милосердя я не буду розповідати, що було далі. Про це страхіття написали вже чимало.

Ми, врятовані, меншість пасажирів потяга, дізналися правду ввечері. Я запитав у в'язнів, які перебували тут уже деякий час, куди відіслали мого колегу й товариша Р.

– Його відправили наліво?

– Так, – відповів я.

– Тоді ти зможеш побачити його там, – відповіли мені.

– Де?

Рука вказала на димар за кілька сотень метрів від нас, з якого в сіре небо Польщі жбухав стовп вогню, перетворюючись на лиховісну хмару диму.

– Ось там ваш товариш, лине до неба, – відповіли мені. Але я доти не розумів, доки мені не пояснили прямо.

Однак я збився з розповіді. Із погляду психології перед нами був ще довгий, дуже довгий день від світанку на станції до нашого першого нічного відпочинку в таборі.

Оточені есесівською озброєною охороною, ми були змушені бігти зі станції, повз колючий дріт під напругою, до табору, до санітарного пункту; для тих із нас, які благополучно відбули перший відбір, це була справжня баня. Знову ж таки, ілюзія порятунку знайшла своє підтвердження. Есесівці були майже чарівні. Невдовзі ми з'ясували причину. Вони люб'язно ставилися до нас, бо побачили годинники на наших руках і могли переконати нас віддати їх. Якщо ми мусимо віддати все наше майно в будь-якому випадку, то чому ці порівняно милі люди не можуть отримати годинники? Можливо, одного дня вони також прислужаться нам.

Ми чекали в ангарі, який вочевидь вів до дезінфекційної камери. Увійшли есесівці і розклали на підлозі ковдри, на які ми повинні були скласти все наше майно, усі годинники і коштовності. Серед нас усе ще були наївні в'язні, які запитували, розважаючи старожилів, котрі допомагали, чи можуть вони залишити собі обручку, медаль чи талісман на щастя. Ніхто ще не міг повірити до кінця, що доведеться віддати все.

Я спробував втаємничити одного зі старих ув'язнених. Нишком підійшовши до нього, я вказав на паперовий згорток у внутрішній кишені мого пальта й мовив: «Погляньте, це рукопис наукової книжки. Я знаю, що ви скажете; я маю дякувати за порятунок власного життя, бо це все, на що я можу сподіватися. Але я не можу нічого вдіяти. Я повинен зберегти цей рукопис за будь-яку ціну, у ньому праця мого життя. Ви розумієте?»

Авжеж, він почав розуміти. На його обличчі повільно розпливлася посмішка, спочатку жаліслива, потім більш знущальна, образлива, аж поки він не виплюнув лише одне слово у відповідь на моє прохання, слово, яке постійно присутнє в словнику табірних в'язнів: «Лайно!» Тої миті я усвідомив просту правду і зробив те, що означало кульмінацію першої фази моєї психологічної реакції: перекреслив усе моє колишнє життя.

Раптом мої попутники, які стояли зі зблідлими, переляканими обличчями, безпомічно розмовляючи з охороною, почали непокоїтися. Ми знову почули хрипкі команди. Ударами нас позаганяли до передбанника. Там нас зібрали навколо есесівця, який очікував, поки ми всі не увійдемо. Потім він сказав: «Даю вам дві хвилини, я слідкуватиму за часом на моєму годиннику. Протягом цих двох хвилин ви повинні повністю роздягнутися і скинути одяг на підлогу – там, де стоїте. Ви не візьмете із собою нічого, окрім черевиків, ремня або підтяжок, чи, можливо, бандажу. Я починаю відлік».

У неймовірному поспіху люди здирали із себе одяг. Що менше залишалося часу, то більше вони нервували й незграбно шпорталися у своїй одязі, пасках і шнурівках черевиків. Потім ми уперше почули свист нагайки; шкіряні канчуки хльостали оголені тіла.

Згодом нас загнали до іншої кімнати, де нас поголили – не тільки голови, але й не залишили жодної волосини на тілі. Потім – до душевої, де знову вишикували. Ми заледве впізнавали одне одного; але із величезним полегшенням деякі люди зауважили, що з отворів душу крапала справжня вода.

Очікуючи своєї черги помитися, ми почали усвідомлювати свою оголеність: у нас насправді нічого не залишилося, окрім наших голих тіл, навіть волосся; усе, чим ми володіли, – це наше, образно кажучи, голе існування. Що ще залишилося в нас як матеріальний зв'язок із нашими колишніми життями? У мене – окуляри і пасок, друге я виміняв пізніше на кусень хліба. Власники бандажів мали ще один додатковий привід для хвилювання. Увечері черговий привітав нас промовою, пообіцявши повісити «на оцій балці» кожного (він тицьнув у перекладину), хто сховав гроші або коштовні камені у бандажах. Він пихато пояснив, що йому, як відповідальній особі, табірне право це дозволяє.

Щодо нашого взуття, то все було не так просто. Хоча ми мали залишити його собі, власники хороших черевиків мусили віддати їх й отримали натомість черевики не за розміром. Справжні клопоти мали ті в'язні, які дослухалися до начебто доброзичливих порад (у передбаннику) старших в'язнів і вкоротили свої чоботи, змашуючи краї милом, щоб приховати акт саботажу. Есесівці, як здавалося, тільки й чекали на це. Усім підозрюваним в злочині звеліли зайти до кімнати поруч. Незабаром ми почули свист нагайки і крики покараних. Це тривало досить довго.

Таким чином, ілюзії, за які досі трималися деякі з нас, одна за одною нищилися, а потім, доволі несподівано, більшість із нас охопило зловісне почуття гумору. Ми знали, що нам нічого втрачати, окрім наших кумедно оголених життів. Коли з душів потекла вода, ми відчайдушно намагалися жартувати над собою та один над одним. Урешті, з душевих отворів дзюркотіла справжня вода!

Окрім цих дивних веселощів, нас охопило ще одне почуття: цікавість. Я досвідчував таку цікавість раніше як основну реакцію на певні дивні обставини. Одного разу моє життя опинилося під загрозою під час сходження в гори, і в критичну мить я відчував лише одне: цікавість, цікавість щодо того, чи залишуся живим, чи розтрощу собі череп або отримаю інші пошкодження.

Холодна цікавість переважала навіть в Освенцимі, якимось відволікаючи наші думки від оточення, на яке можна було поглянути об'єктивно. У той час такий стан духу культивували з метою захисту. Ми хотіли знати, що трапиться з нами далі і які, наприклад, будуть наслідки від того, що нас вигнали на вулицю, у прохолоду пізньої осені, цілком голими й усе ще мокрими після душу. Протягом кількох наступних днів наша цікавість перетворилася на здивування: ніхто навіть не застудився.

На новоприбульців чекало ще багато сюрпризів. Медики серед нас невдовзі дізналися: підручники брешуть! Десь написано, що людина не може існувати без певної кількості годин сну. Нічого подібного! Я був упевнений, що існують деякі речі, на які я просто не здатний: не можу заснути без того, існувати без сього. Першу ніч в Освенцимі ми спали на кількаярусних нарах. На кожному ярусі (розміром близько два на два з половиною метри) спали дев'ятеро чоловіків, просто на дошках. На дев'ятьох осіб припадало дві ковдри. Звісно, ми могли лежати тільки на боці, щільно притулившись один до одного, що мало свої переваги в дошкульний холод. Хоч нам забороняли брати взуття на нари, дехто потай використовував черевики за подушку, хай навіть вони були заляпані брудом. У іншому випадку доводилося підкладати

під голову руку, майже вивихнувши її. Але сон приносив забуття та полегшення на кілька годин.

Я хотів би згадати ще кілька подібних дивовижних моментів: ми не мали змоги чистити зуби, але, незважаючи на це й очевидний брак вітамінів, мали здоровіші ясна, ніж будь-коли раніше. Ми носили ту саму сорочку по півроку, поки вона не втрачала будь-яку подібність до одягу. Цілими днями ми не могли помитися, бодай частково, тому що замерзли водопровідні труби, і все ж рани та мозолі на наших брудних від роботи руках не гноїлися (якщо не були обмороженими). Або, наприклад, люди із чутливим сном, які раніше прокидалися від найменшого шереху в сусідній кімнаті, зараз лежали, притиснувшись до товариша, який голосно хрпів у кількох сантиметрах від їхнього вуха, і спали доволі міцно попри шум.

Якщо б зараз нас запитали, чи мав рацію Достоевський, який називав людину істотою, яка може пристосуватися до всього, ми б відповіли: «Так, людина може звикнути до всього, але не питайте нас як». Однак наші психологічні дослідження ще не сягнули так далеко; ми, в'язні, ще не досягнули цього стану. Ми все ще перебували в першій фазі наших психологічних реакцій.

Думка про самогубство навідувала майже кожного, хоча б на нетривалий час. Вона виникала від безвиході, постійної загрози смерті, що тяжіла над нами щодня й щогодини, і численних смертей поруч із нами.

Із особистих міркувань, про які я згадаю згодом, я рішуче пообіцяв собі, що не «кидатимусь на дріт». Це словосполучення вживали в таборі для опису найпопулярнішого способу самогубства – доторкнутися до колючого дроту огорожі під напругою. Мені не складно було зважитися на це рішення. Немає сенсу накладати на себе руки, оскільки середньостатистичні шанси на життя в'язня, об'єктивно обчислені з усіма ймовірностями, були мізерними. Марно було очікувати, що опинишся серед маленького відсотка людей, які переживуть усі відбори. В'язень Освенцима в першій фазі шоку не боявся смерті. Навіть газові камери за кілька днів втрачали свій жах для нього – урешті, вони звільняли його від необхідності накладати на себе руки.

Друзі, які з'явилися у мене пізніше, розповідали, що я не мав пригніченого вигляду після приїзду до табору. Я лише посміхався, і доволі широко, коли наступного ранку після першої ночівлі в Освенцимі стався такий епізод. Попри суворі накази не залишати своїх «блоків», мій колега, який прибув до Освенцима кількома тижнями раніше, прокрався до нашого барака. Він хотів заспокоїти, утішити нас і дати кілька порад. Він так схуд, що спочатку ми не впізнали його. Демонструючи почуття гумору і легковажність, він поспіхом прошепотів нам кілька підказок: «Не бійтеся! Не лякайтеся селекції! Доктор М. (головний лікар-есесівець) жаліє лікарів». (Це виявилось неправдою; мій товариш помилявся. Один в'язень, лікар у бараку, чоловік років шістдесяти, розповів мені, як благав лікаря М. звільнити сина, приреченого на газову камеру. Доктор М. із байдужістю відмовив.)

«Але благаю вас про одне, – вів далі товариш, – щоденно голіться, якщо це взагалі можливо, навіть якщо вам доведеться використати для цього уламок скла... навіть якщо ви повинні віддати за нього останній кусень хліба. Ви виглядатимете молодшими, а шкребіння зробить щоки червонішими. Якщо хочете вижити, існує лише один спосіб: мати вигляд здатного до роботи. Якщо ви шкутильгаєте, тому що, скажімо, натерли мозоль на п'яті, й есесівець це

зауважить, він витягне вас із колони, і наступного дня ви напевно потрапите до газової камери. Ви знаєте, кого в таборі називають «мусульманином»? Людину, яка має жалюгідний, виснажений і хворий вигляд, пригнічену та більше не здатну фізично працювати... Це і є «мусульманин». Раніше чи пізніше, радше швидше, кожен «мусульманин» потрапляє до газової камери. Отже, пам'ятайте: голитися, стояти і ходити бадьоро; тоді ви можете не боятися газу. Увесь час, поки ви тут, навіть якщо ви тут лише двадцять чотири години, ніхто з вас не повинен боятися газу, за винятком, мабуть, тебе». Він вказав на мене й промовив: «Я сподіваюся, ти не проти моєї відвертості!» Іншим він повторив: «Із усіх вас лише він один повинен боятися наступної селекції. Отож, не хвилюйтеся!»

А я посміхнувся. Думаю, що будь-хто на моєму місці вчинив би так само.

Здається, Лессінг одного разу сказав: «Є речі, від яких ви можете втратити глузд, якщо вам є що втрачати». Аномальна реакція на аномальну ситуацію – це нормальна поведінка. Навіть ми, психіатри, очікуємо, що реакція людини на аномальну ситуацію, як-от потрапляння до психіатричної лікарні, буде аномальною пропорційно до ступеня її нормальності.

Реакція людини на потрапляння до концентраційного табору також є виявом аномального стану свідомості, але, коли судити об'єктивно, є нормальною і, як буде показано далі, типовою за цих обставин. Реакції, які я описав, змінюються протягом кількох наступних днів. В'язень переходить від першої до другої фази; фази відносної апатії, у якій відбувається щось на кшталт емоційної смерті.

Крім уже описаних реакцій, новоприбулий в'язень потерпає від тортур інших болісних емоцій, які намагається притлумити. Насамперед, це його безмежна туга за домівкою та родиною. Вона часто може бути такою пронизливою, що поглинає його. Потім відраза; відраза до потворності, яка оточує, навіть у дрібницях.

Більшість в'язнів отримала уніформу з лахміття, порівняно з якою навіть ганчірки опудала правила б за елегантне вбрання. Між бараками лежали купи сміття, і що більше ми намагалися їх прибрати, то більше забруднювалися від них. Улюбленим заняттям керівництва було призначати новоприбулих до робочої групи, завданням якої було вичищати вбиральні та вивозити екскременти. Якщо, як це зазвичай траплялося, екскременти хлюпали в обличчя під час транспортування їх вибоїстим полем, будь-який вираз відрази на обличчі в'язня або будь-яку спробу втертися капо карали ударом. І це прискорювало помирання емоцій.

Спочатку в'язень відвертався, побачивши показове покарання іншої групи; він не міг знести видовища, коли ув'язнені годинами марширували туди й назад по сльоті, а їх підганяли ударами. За кілька днів чи тижнів ситуація змінювалася. Рано-вранці, коли ще темно, в'язень стоїть біля воріт разом зі своєю групою, готовий вирушати. Він чує крик і бачить, як товариша збивають з ніг, наказують підвестися і збивають знову – чому? У нього лихоманка. Але він не повідомив про це вчасно. Його покарали за незаконну спробу ухилитися від обов'язків.

Однак в'язень, який перейшов на другу фазу психічних реакцій, більше не відводило очей. Його почуття притлумлені, і він незворушно дивиться. Інший приклад: він опиняється у шпиталі, сподіваючись отримати два дні легкої роботи в таборі через травму, набряк чи лихоманку. Він стоїть незворушно, коли вносять дванадцятирічного хлопчика, якого примусили годинами стояти непорушно на снігу або працювати на вулиці босоніж, тому що в таборі не знайшлося для нього взуття. Він відморозив пальці ніг, і черговий лікар обценьками відтинає почорнілі гангренозні обрубки, один за одним. Відраза, жах і жалість – це емоції, яких наш глядач уже не здатен відчувати. Стражденні, помираючі та мертві за кілька тижнів табірної життя стають таким звичним явищем, що не зворушують його більше.

Я провів певний час у блоці для тифозних пацієнтів, які мали дуже високу температуру й часто марили, дехто перебував на межі смерті. Коли один із них помер, я без жодних емоцій спостерігав сцену, яка повторювалася знову й знову після кожної смерті. Один за одним в'язні підходили до все ще теплого тіла. Один хапав залишки брудної картоплі у мисці, інший вирішив, що дерев'яні черевики померлого були кращими за його власні, і перевзувся. Третій чоловік зробив те саме із курткою мерця. А інший тішився, заволодівши – лише уявіть собі! – пристойною мотузкою.

Усе це я спостерігав байдуже. Потім просив «санітара» забрати тіло. Він брав мерця за ноги, тягнув у вузький прохід між двома рядами дощок, які слугували ліжками для п'ятдесяти тифозних пацієнтів, і волочив його горбкуватою земляною підлогою до дверей. Дві сходинки вгору, які вели назовні, завжди створювали для нас проблему. Адже ми були виснажені постійним недоїданням. Після кількох місяців перебування в таборі ми не могли подолати ці сходинки, кожна заввишки п'ятнадцять сантиметрів, не ухопившись за одвірок і не підтягнувшись руками вгору.

Чоловік із трупом дійшов до сходинок і заледве підтягнув себе вгору. Потім санітар почав витягати назовні й тіло: спочатку ноги, потім тулуб, і нарешті – лячний стукіт – голова мерця вдарила по сходинках.

Мое місце було біля іншої стіни барака, неподалік маленького підвального віконця урівень із землею. Коли я схопив холодними руками миску гарячого супу і хлебтав його жадібно, випадково зиркнув у вікно. Труп, який щойно винесли, дивився на мене застиглим поглядом. Дві години тому я розмовляв із цим чоловіком. Зараз я продовжував хлебтати свій суп.

Якщо брак емоцій не здивував би мене з професійного погляду, я б не згадав цей випадок зараз, оскільки він майже не зачепив мої почуття.

Апатія, вигоряння емоцій і нестерпна байдужість були симптомами, що виникали під час другої стадії психологічних реакцій в'язня і врешті робили його нечутливим до щоденних та щогодинних фізичних знущань. Завдяки цій нечутливості в'язень невдовзі оточував себе дуже необхідною захисною шкаралупою.

Покарання через побиття відбувалися з найменшого приводу, часом зовсім без приводу. Наприклад, пайки хліба нам видавали на робочому місці й ми повинні були шикуватися в чергу для їх отримання. Якось один чоловік за мною трохи відступив убік, і порушення симетрії не сподобалося охоронцю-есесівцю. Я не знав, що відбулося в шерензі позаду мене й у голові охоронця, та несподівано отримав два сильних удари по голові. Тільки тоді я помітив охоронця з палицею. У такі моменти найбільше ранить не фізичний біль (це стосується як дорослих, так і покараних дітей), але душевна агонія, спричинена несправедливістю і безпричинністю покарання.

Як не дивно, удар, який навіть не залишає відмітин, за певних обставин є болючішим, ніж той, що залишає сліди. Якось у снігову заметіль я стояв на залізничній колії. Незважаючи на погоду, наш підрозділ мусив і далі працювати. Я старанно трамбував гравій, оскільки це був єдиний спосіб зігрітися. Зупинився лише на мить, щоб перевести дух, і сперся на лопату. На нещастя, охоронець повернувся в мій бік і вирішив, що я ледарю. Біль, якого він завдав мені, не був спричинений ані образами, ані ударами. Охоронець не вважав за потрібне казати будь-що, навіть лайливі слова, одягнуті у лахміття, змореній постаті перед ним, яка, очевидно, лише віддалено нагадувала обрисами людське створіння. Натомість він, розважаючись, ухопив камінь і побурив його в мене. Це, як на мене, нагадало спосіб, яким привертають увагу звірини або закликають до послуху домашню тваринку, з якою ви маєте так мало спільного, що навіть не караєте її.

Найболісніша складова побиття – це образа, закладена в ньому. Якось ми повинні були нести довгі, важкі балки по вкритій кригою дорозі. Якщо хтось підсковзувався, це було небезпечно не лише для нього, але й для всіх, хто ніс цю балку. Один мій давній товариш мав вроджений вивих стегна. Він тішився, що може попри це працювати, позаяк фізична неповносправність майже напевно означала смерть під час селекції. Він шкутильгав дорогою, несучи особливо важку балку, і видавалося, що ось-ось впаде й потягне за собою інших. Я не ніс у ту мить балку, тому без вагань підскочив до нього, щоб допомогти. Мене негайно вдарили по спині, грубо насварили й наказали повернутися на своє місце. За кілька хвилин до того той самий охоронець, який вдарив мене, з осудом розповідав нам, що ми «свині», позбавлені духу дружи.

Іншим разом, у лісі, за температури близько -17°C , ми почали розкопувати верхній шар сильно промерзлого ґрунту, щоб прокласти труби водогону. До того часу я дуже ослабнув фізично. До мене підійшов бригадир із пухкими рожевими щічками. Його обличчя виразно нагадувало свиняче рило. Я помітив, що він у цей лютий холод носить прегарні теплі рукавиці. Якийсь час він мовчки спостерігав за мною. Я відчував, що назрівають неприємності, бо переді мною височіла гірка землі, яка показувала, скільки я викопав.

Він заверещав: «Ти свиня, я увесь час спостерігаю за тобою! Я ще навчу тебе працювати! Ти дочекаєшся, що будеш вигризати землю зубами – ти помреш, наче тварюка! За два дні я покінчу з тобою! Ти ніколи в житті не працював! Ким ти був, свиня? Бізнесменом?»

Я не переймався образами. Але повинен був поважно поставитися до обіцянки вбити мене, тому виструнчився і подивився йому просто у вічі.

- Я був лікарем-фахівцем.
- Що? Лікар? Можу закластися, що ти висмоктав чимало грошей із людей.
- Так сталося, що переважно я працював безкоштовно, у лікарнях для бідних.

Але виявилося, що я сказав забагато. Він кинувся на мене і збив з ніг, заверещавши як божевільний. Я не пам'ятаю вже, що саме він кричав.

Цією тривіальною історією я хотів показати, що в певні хвилини навіть найстійкіший на позір в'язень може вибухнути обуренням – обуренням, викликаним не жорстоким поводженням та болем, але образою, пов'язаною з ними. Того разу кров ударила мені в голову, оскільки я був змушений вислуховувати чоловіка, який судив мое життя, нічого не знаючи про нього, чоловіка (мушу визнати: наступну ремарку я адресував моїм товаришам після цієї сцени, бо вона дала мені дитинне задоволення), «який виглядав таким вульгарним та огидним, що медсестра у вестибюлі моєї лікарні не пустила б його навіть до приймального відділення».

На щастя, капо в моїй робочій бригаді був мені завдячений: я подобався йому, тому що вислуховував його любовні історії й оповіді про сімейні неприємності, які він виливав на мене під час довгих переходів до місця роботи. Я справив враження на нього моїм діагнозом його характеру та психотерапевтичними порадами. Після цього він перейнявся вдячністю до мене, і це було дуже цінним. Щойно виникала нагода, він резервував мені місце біля себе в одному з перших п'яти рядів нашого підрозділу, який зазвичай складався із двохсот вісімдесяти осіб. Це була важлива послуга. Ми мусили вишиковуватися в шереди ще в передсвітанковій темряві. Кожен боявся запізнитися й потрапити до задніх лав. Якщо були потрібні працівники на неприємну роботу, з'являвся старший капо та зазвичай відбирав потрібних йому людей із задніх лав. Ці чоловіки вирушали на іншу, особливо огидну роботу під керівництвом незнайомих охоронців. Іноді старший капо обирав людей із перших п'яти рядів, просто щоб покарати тих, які вважали себе розумниками. Усі протести й прохання вщухали після кількох влучних ударів, й обрані жертви бігли на призначене місце без криків і спонукань.

Однак, поки мій капо відчував потребу виливати свою душу, зі мною цього не траплялося. Я мав забезпечене почесне місце біля нього. Була й інша перевага. Як майже всі товариші по табору, я потерпав від набряків. Мої ноги так розпухли і шкіра на них напнулася так туго, що я заледве згинав коліна. Я не міг шнурувати черевиків, щоб вони налізали на мої набряклі ноги. Для шкарпеток місця не залишалося, навіть якби я їх мав. Отож мої напівбосі ноги завжди намокали, а в черевики набивалося повно снігу. Це, звісно, викликало задубіння й обмороження. Кожен крок перетворювався на справжні тортури. Під час переходів засніженими полями наше взуття вкривалося грудками льоду. Знову й знову люди підсковзувалися, і ті, що йшли за ними, падали на них. Колона затримувалася, але не надовго. Один з охоронців негайно вживав заходів і, працюючи прикладом, змушував людей швидко підніматися. Що ближче до початку колони ви йшли, тим менше доводилося зупинятися й надолжувати згаяний час, біжучи на болючих ногах. Мені дуже поталанило, що я став особистим лікарем його Ясновельможності Капо й неквапливо крокував у перших рядах.

Я міг бути впевненим у додатковій платі за мої послуги: якщо на обід давали суп, коли надходила моя черга отримати порцію, капо сьгавав черпаком дна каструлі й виловлював кілька горошин. Цей чоловік, у минулому військовий офіцер, навіть наважився шепнути бригадиру, з яким я конфліктував, що знає мене як надзвичайно старанного робітника. Це не покращило ситуації, але він усе одно врятував мое життя (один із багатьох випадків, коли його треба було рятувати). Наступного дня після конфлікту з бригадиром він засунув мене в іншу робочу партію.

Були бригадири, які жаліли нас і робили все залежне від них, щоб хоча б трохи полегшити наше становище. Та навіть вони безперервно нагадували нам, що звичайний працівник робить у кілька разів більше і за менший час. Але вони знали, що звичайний працівник не виживе, отримуючи щодня 300 грамів хліба (теоретично; насправді ми часто отримували менше) і 0,8 літра рідкого супу; що звичайний працівник не перебуває у такій душевній напрузі, як ми, не отримуючи звісток від рідних, які були відіслані до інших таборів або одразу до газових камер; що нормальному працівнику повсякчас, щодня й щогодини, не загрожує смерть. Одного разу я навіть зважився сказати доброму бригадиру: «Якби ви навчилися в мене робити операції на мозку так само швидко, як я навчився будувати дороги, я відчув би до вас величезну повагу». І він вишкірився.

Апатія, основний симптом другої фази, була необхідним механізмом самозахисту. Реальність зблякла, і всі зусилля й емоції зосередилися на одному завданні: зберегти власне життя і життя свого товариша. Зазвичай, коли ув'язнених вели увечері з роботи до табору, можна було почути полегшене зітхання і слова: «Гаразд, ще один день минув».

Можна з легкістю зрозуміти, що такий стан напруги, поєднаний із постійною необхідністю зосереджуватися на завданні залишитися в живих, зводив внутрішнє життя в'язнів до примітивного рівня. Кілька моїх колег у таборі, навчених психоаналізу, часто говорили про «регресію» табірних в'язнів – повернення до примітивного способу духовного життя. Їхні бажання і надії виринали лише у снах.

Про що найчастіше снів в'язень? Про сигарети, хліб, печиво і приємну теплу ванну. Брак задоволення цих простих бажань змушував шукати їхнього здійснення уві сні. Чи були ці сни корисними – інше питання; сновидець мусив прокидатись у реальності табірної життя, що різьке контрастувала з ілюзіями уві сні.

Я ніколи не забуду, як однієї ночі прокинувся від стогонів іншого в'язня, котрий кидався уві сні, очевидно переживаючи страшне жакіття. Оскільки я завжди відчував особливий жаль до людей, що потерпають від жакливих сновидінь, то вирішив розбудити бідолоашного. Але я рвучко відсмикнув руку, уже простягнуту, щоб поторсати його, переляканий тим, що збираюся зробити. Тої миті я ясно усвідомив той факт, що жодне сновидіння, яким би жакливим не було, не могло бути гіршим за реальність табору, де ми перебували, до якої я мало його не повернув.

Через явне недоїдання, що від нього потерпали в'язні, бажання поїсти стало основним примітивним інстинктом, навколо якого зосередилося духовне життя. Погляньмо на більшість в'язнів, коли їм доводилося працювати пліч-о-пліч і за ними не надто уважно стежили. Вони негайно розпочинали обговорювати їжу. Один розпитує товариша, який працює поруч, про улюблені страви. Потім вони починають обмінюватися рецептами і планують меню на день, коли знову зустрінуться, – день у віддаленому майбутньому, коли вони звільняться і повернуться додому. Вони говорять і говорять, змальовуючи все в деталях, доки раптове попередження не пронесеться над траншеєю, зазвичай у формі особливого пароля або цифри: «Охорона підходить».

Я завжди вважав розмови про їжу небезпечними. Хіба правильно провокувати організм докладними і сильнодіючими картинками делікатесів, коли йому доводиться адаптуватися до вкрай маленьких пайок і низької калорійності? Попри миттєве психологічне полегшення ця ілюзія, з погляду психології, напевно, може бути небезпечною.

Протягом останньої частини терміну нашого ув'язнення денна пайка складалася з дуже рідкого супу, що його давали раз на день, і зазвичай маленької порції хліба. На додачу до цього були так звані «додаткові пайки», що склалися з двадцяти грамів маргарину, або шматочка ковбаси поганої якості, або маленького шматочка сиру, кількох краплин синтетичного меду, чайної ложки рідкого джему, залежно від дня. Калорійність цієї дієти абсолютно не обговорюється, особливо зважаючи на нашу важку фізичну працю та постійне перебування на холоді в невідповідному одязі. Хворим, які були «під особливою опікою», – тим, кому дозволили полежати в бараку замість того, щоб вийти на роботу, доводилося навіть гірше.

Коли зникли останні шари підшкірного жиру й ми уподібнилися до скелетів, обтягнутих шкірою й лахміттям, то помітили, що наші тіла починають пожирати себе. Організм почав перетравлювати власний протеїн, і м'язи зникли. Залишилося тіло, яке не мало сили опиратися. Один за одним помирали члени маленької комуні нашого барака. Кожен із нас міг із точністю вирахувати, чия черга наступна й коли прийде власна смерть. Після багатьох спостережень ми добре розпізнавали ознаки, що робило наші прогнози досить певними. «Він не протягне довго» або «Це наступний», – шепотіли ми один одному, а коли, під час щовечірніх пошуків вошей, ми бачили наші оголені тіла, думали приблизно так: «Це тіло тут, моє тіло, майже стало трупом. Що сталося з нами? Я ніщо, лише маленька частинка маси людської плоті... плоті, захованої за колючим дротом, скупченої у кількох земляних бараках; маса, певна частина якої щоденно розкладається, тому що мертвіє».

Я згадував вище, якими неминучими були думки про їжу й улюблені страви, що полонили свідомість в'язня, щойно в нього з'являлася вільна хвилинка. Імовірно, це можна зрозуміти, адже навіть найсильніші з нас тужили за часом, коли знову матимуть вдосталь хорошої їжі, не заради самої їжі, а заради знання, що нелюдське існування, яке унеможливило нам інші думки, окрім їжі, колись скінчиться.

Ті з нас, хто не має подібного життєвого досвіду, навряд чи зрозуміють конфлікт, руйнівний для душі і сили волі, що відбувається в душі

виголоднілої людини. Вони навряд чи зможуть уявити, що означає копати траншеї, вслухаючись лише у звук сирени, яка сповіщає 9:30 або 10:00 – півгодинну перерву на їжу – під час якої роздаватимуть хліб (поки він не закінчиться); постійно перепитувати бригадира – якщо він не заперечував – котра година, і ніжно торкатися кусня хліба в кишені куртки, спочатку погладжуючи його задубілими голими пальцями, потім відламуючи крихти, вкидаючи їх до рота й обіцяючи собі цього ранку протриматися до обіду.

Ми могли провадити нескінченні суперечки про сенсовність чи безсенсовність певних методів поводження з маленькими пайками хліба, який в останній період нашого ув'язнення давали лише раз на день. Існувало дві філософських школи. Перша виступала за те, щоб з'їдати пайку негайно. Це мало подвійні переваги: угамування найгостріших голодних нападів болю принаймні раз на день і захист від імовірної крадіжки або втрати пайки. Інша група, яка відстоювала розподілення пайки на кілька порцій, вдавалася до інших аргументів. Урешті до неї я й приєднався.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=22037379&lfm=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

1

Гордона В. Оллпорта, у минулому професора психології Гарвардського університету, вважають одним із найпомітніших письменників і педагогів галузі в цій земній півкулі. Він написав велику кількість праць із психології і редагував «Журнал психопатології й соціальної психології». Завдяки новаторській праці професора Оллпорта важлива теорія доктора

Франкла отримала визнання в Сполучених Штатах. Більше за те, саме завдяки йому зацікавленість логотерапією зростає з часом.

2

Капо (від італ. саро – шеф) – привілейований актив концентраційних таборів, до обов'язків якого входили функції старост барака або наглядачів. (Тут і далі прим. пер., якщо не зазначене інше.)

3

Автор має на увазі працю французького соціального психолога Гюстава Лебона «Психологія народів і мас».